

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ**

Ярошевич Ірина Арнольдівна

УДК 811.161.2':81'366:81'373.46

**УКРАЇНСЬКА МОРФОЛОГІЧНА ТЕРМІНОЛОГІЯ
XX – ПОЧАТКУ XXI СТ.**

Спеціальність 10.02.01 – українська мова

**Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук**

Київ – 2008

Дисертація є рукописом.

Роботу виконано у відділі наукової термінології Інституту української мови НАН України.

Науковий керівник - кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник
Симоненко Людмила Олександрівна,
Інститут української мови НАН України,
завідувач відділу наукової термінології.

Офіційні опоненти: доктор філологічних наук, професор
Тараненко Олександр Онисимович,
Київський національний лінгвістичний університет,
завідувач кафедри загального та українського мовознавства;

кандидат філологічних наук, доцент
Дудко Ірина Володимирівна,
Інститут української філології Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова,
доцент кафедри української мови.

Захист відбудеться " 12 " березня 2008 р. о 14⁰⁰ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.173.01 Інституту української мови НАН України за адресою: 01001, м.Київ-1, вул. Грушевського, 4.

Із дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Інституту мовознавства ім.О.О.Потебні та Інституту української мови НАН України за адресою: 01001, м.Київ-1, вул. Грушевського, 4.

Автореферат розіслано " 7 " лютого 2008 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради,
кандидат філологічних наук

В.М.Фурса

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Інтенсивний розвиток сучасної мовознавчої науки ставить проблему терміна і термінотворення в розряд актуальних проблем сьогодення. Термінотворення є тим підґрунтям, яке забезпечує активне функціонування мови в усіх сферах суспільного життя її носіїв. Саме терміни допомагають їй виконувати одну з основних її функцій – пізнавально-інформативну, пов'язану з реєстрацією та збереженням нагромаджених людством знань. Слова-терміни закріплюють результати пізнавальної діяльності мовців і є завершальним етапом стосовно досліджуваних реальних об'єктів дійсності. Як атрибут наукового пізнання вони виникають не стихійно, а є результатом цілеспрямованої регулятивної діяльності спеціалістів різних галузей знань. Розвиток термінологічної науки як вищого досягнення “культурного зросту народу, його культурного становища” (І.Огієнко) у різні періоди функціонування української мови відбувався нерівномірно, і цілком зрозуміло, що вищого ступеня у своєму розвитку вона досягала, то більше проблем у її вивченні поставало перед дослідниками. Проблеми, пов'язані з випрацюванням і кодифікованим закріпленням у мовознавчій науці української національної термінології, перебувають у тісному органічному зв'язку з проблемами розвитку й функціонування української літературної мови в цілому. І що багатшою є національна термінологія мови з її численними системами і підсистемами, то багатшою, досконалішою, функціонально розвиненішою є й сама загальнонародна мова. Зростання наукової термінології відбувається у процесі поповнення слів-термінів на позначення нових понять, які виникають у процесі поглибленого, всебічного вивчення мовних фактів.

Поява нового терміна у тій чи тій сфері людської діяльності є свідченням завершального науково-пізнавального процесу, однак, як зазначають дослідники, “репрезентоване науковим терміном наукове поняття є відносною істиною, оскільки процес пізнання безкінечний” (Т.І.Панько). Тому важливо на кожному новому етапі розвитку мови переглядати кількісний і якісний склад окремих терміносистем з погляду адекватності термінів суті позначуваних ними понять, виявляти активні моделі термінотворення, встановлювати наявні між термінами синтагматичні і парадигматичні зв'язки (передусім на рівні варіантності і синонімії), враховувати співвідношення між власними надбаннями і традиційно вживаними та новими запозиченнями тощо.

Актуальність дослідження. Комплексне дослідження термінологіки, як і будь-якого іншого пласту лексичної системи мови, вивчення закономірностей її творення, структури і семантики її одиниць, виявлення системних відношень між ними перебуває у колі актуальних лінгвістичних проблем. Актуальними залишаються проблеми з'ясування не лише дискусійних питань загальної теорії термінології (дефініції терміна, системних відношень між терміноодиницями, співвідношення питомих і запозичених термінолексем у структурі мови тощо), а й насамперед практичного творення галузевих терміносистем і підсистем на національній основі протягом окремих періодів їхнього розвитку в напрямку

систематизації й унормування, що закономірно зумовлює в науковій мові динамічні процеси.

XX ст. – початок XXI ст. – це період бурхливого розвитку української мовознавчої науки. Виникнення нових наукових напрямків і концепцій спричинює перегляд поглядів мовознавців на об’єкти вивчення мовних явищ; формується значна кількість нових понять і відношень між ними, на позначення яких до наукового обігу вводяться і нові терміни. Зазначений період (а особливо друга його половина) засвідчує активну діяльність науковців у вивченні граматичної будови мови і такого важливого її складника, як морфологія, основних її понять і термінів, ілюструє зміну поглядів науковців не лише на їхній кількісний, а й якісний склад. Морфологію справедливо вважають чи не найосновнішим предметом термінологічних досліджень, особливо в галузі творення нових термінів. Саме в ній “укарбовано розмаїття й неповторні вияви мовної структури. Вона стає випробовуванням нових граматичних концепцій і творчих пошуків” (І. Вихованець).

Актуальність обраної теми дисертаційної роботи визначається тим, що в українському мовознавстві досі немає праць, у яких би комплексно і всебічно досліджувалась морфологічна термінологія впродовж найважливішого періоду в розвитку граматичної думки в Україні – XX– початку XXI ст. – періоду, полярні межі якого є найбільш показовими для простеження динаміки становлення та кодифікації української морфологічної (і ширше – граматичної) термінології на національній основі. Це, однак, не означає, що морфологічні терміни у складі граматичної термінології не привертати увагу українських мовознавців. Ще на початку XX ст. І.Огієнко описав українську граматичну термінологію від найдавнішого до сучасного йому періоду та визначив принципи і критерії її вироблення й унормування. Майже через півстоліття з’явилася праця Н.А.Москаленко “Нарис історії української граматичної термінології” (1959 р.), яка на сьогодні є чи не єдиним монографічним дослідженням, у якому виокремлено і в діяхронічному аспекті описано морфологічні терміни у складі граматичних термінів. Зважаючи на час написання праці (майже півстоліття тому) та на ті методологічні (ймовірніше – суспільно-політичні) засади, якими змушена була керуватися дослідниця, у роботі належним чином не поціновано того внеску, який зробили українські граматисти початку XX ст. у розбудову національної граматичної термінології. Поза увагою дослідниці залишився й аналіз поняттєвої динаміки термінів і лексико-семантичних відношень між терміноодинацями. Не відповідає сучасним вимогам зазначена праця ще й з тієї причини, що з розвитком лінгвістичної науки коло наукових понять морфології значно розширилося, з’явилися нові терміни для їхнього позначення, які потребують системного опису і всебічного, комплексного дослідження.

У сучасному українському мовознавстві морфологічні терміни як одиниці поняттєвого змісту та як ілюстративний матеріал привертають увагу вчених переважно у зв’язку з розв’язанням широкого кола лінгвістичних проблем і передусім у зв’язку з поглибленим вивченням теоретичних і практичних засад лексикології, термінології, граматики (зокрема й морфології) як окремих наукових дисциплін сучасної української літературної мови. Ідеться передусім про наукові

праці Л.А.Булаховського, М.А.Жовтобрюха, І.К.Кучеренка, В.В.Німчука, В.М.Русанівського, І.Р.Вихованця, К.Г.Городенської, А.П.Загнітка, В.М.Ожогана, А.П.Грищенко, М.Я.Плющ, В.О.Горпинича, Л.М.Полюги, Є.С.Регушевського, Т.І.Панько, І.М.Кочан, Г.П.Мацюк, О.О.Тараненка, Л.О.Симоненко, С.О.Соколової, Н.М.Костусяк, С.Л.Авдєєвої, М.М.Лесюка, О.А.Дубової та ін.

Морфологічні терміни як об'єкт системного опису в складі української лінгвістичної термінології представлено й у двох словниках лінгвістичних термінів, створених Є.В.Кротевичем і Н.С.Родзевич (1957 р.) та Д.І.Ганичем і І.С.Олійником (1985 р.), а також в енциклопедії “Українська мова” (перше видання – 2000 р., друге - 2004 р.) та в енциклопедичній праці О.О.Селіванової “Сучасна лінгвістика. Термінологічна енциклопедія” (2006 р.).

Як складник граматичної термінології морфологічні терміни були об'єктом і дисертаційних праць В.В.Захарчин “Українська мовознавча термінологія кінця ХІХ – початку ХХ ст.” (К., 1995) та О.В.Медведь “Українська граматична терміносистема (історія та сучасний стан)” (Харків, 2001).

Однак комплексно морфологічні терміни періоду ХХ – початку ХХІ ст. ще не досліджувалися, що й визначило вибір теми дисертаційної роботи.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна праця тісно пов'язана з темою “Функціональний розвиток термінологіки на початку ХХІ ст.”, над якою працюють у відділі наукової термінології Інституту української мови НАН України та з дослідженням проблем термінології сучасної української літературної мови, яке проводить кафедра української мови і літератури Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана.

Мета дисертаційної роботи – комплексно дослідити українську морфологічну термінологію зазначеного періоду, зосередивши увагу на розв'язанні таких завдань:

- 1) опрацювати джерельну базу функціонування морфологічних термінів відповідно до основних періодів становлення морфологічної термінопідсистеми;
- 2) простежити шляхи їхнього випрацювання, запровадження й кодифікованого закріплення в морфологічній системі української мови;
- 3) визначити основні тенденції в розвиткові й уніфікації системи морфологічних термінів;
- 4) схарактеризувати семантичні процеси, що супроводжують розвиток системи морфологічних термінів;
- 5) виявити закономірності взаємодії питомих українських і запозичених термінів;
- 6) простежити динаміку становлення морфологічної термінопідсистеми та виявити зміни кількісного і якісного характеру в її складі у зв'язку з розгортанням мовознавчих студій;
- 7) з'ясувати вплив внутрішньолінгвальних і позалінгвальних чинників на процес вироблення української морфологічної термінології;
- 8) запропонувати прогностичні альтернативні рекомендації щодо запровадження нових термінологічних найменувань деяких понять морфології та її

одиниць.

Об'єкт дисертації – українська морфологічна термінологія ХХ – початку ХХІ ст.

Предмет дисертації – шляхи розвитку, динаміка становлення й кодифікації української морфологічної термінології досліджуваного періоду.

Методи дослідження. Мета дисертації та специфіка досліджуваного предмета зумовили потребу комплексного використання таких методів: *описового* – для характеристики зібраного фактичного матеріалу; *методу лінгвістичного спостереження* – для з'ясування проблеми кодифікації морфологічних термінів; *діахронно-синхронного методу* та *методу зіставного аналізу* – для простеження динаміки становлення морфологічної термінопідсистеми.

Джерела дослідження. Вихідною джерельною базою слугували найдавніші східнослов'янські граматики ХVІ-ХVІІ ст., у яких уперше в україністиці викладено теорію морфології й запроваджено відповідні терміни для позначення основних її понять. До аналізу також залучено граматики ХІХ ст., у яких започатковано вироблення термінів на питоми українській основі. Основний джерельний матеріал – це шкільні й наукові граматики та наукові праці українських мовознавців початку ХХ ст., сучасні наукові праці українських і зарубіжних мовознавців, у яких порушуються загальнотеоретичні і практичні проблеми термінотворення, наукові дослідження з морфології, академічні та інші граматики сучасної української літературної мови, вітчизняні та зарубіжні словники лінгвістичних термінів, енциклопедичні видання тощо.

Наукова новизна роботи. У дисертації вперше в українському мовознавстві зреалізовано спробу комплексного системно-структурного опису і лексико-семантичного аналізу української морфологічної термінології ХХ – початку ХХІ ст.; визначено шляхи становлення та еволюції системи морфологічних термінів; проаналізовано співвідношення питоми українських і запозичених термінів; простежено семантичні процеси в системі аналізованих термінів; накреслено перспективу входження до сучасної морфологічної термінопідсистеми деяких сучасних термінів-новотворів.

Теоретичне значення роботи полягає в тому, що вона суттєво доповнює наукову концепцію формування й кодифікованого закріплення у мові української мовознавчої термінології, дає можливість виявити основні тенденції в її розвитку, накреслює перспективу дослідження не лише морфологічної термінопідсистеми, а й інших мовознавчих термінопідсистем. Отримані результати можуть сприяти подальшому уточненню дефініцій окремих морфологічних термінів і позначуваних ними понять, а також розв'язанню дискусійних питань термінотворення у вітчизняній мовознавчій науці.

Практичне значення роботи полягає у можливості використання її результатів для уніфікації української мовознавчої термінології, укладання словника української морфологічної (і ширше – мовознавчої) термінології нового покоління. Матеріали дисертації можуть бути використані у викладанні курсів з морфології, лексикології (зокрема термінологічної лексики) й лексикографії та термінознавства, а також для написання курсових, дипломних і магістерських

робіт у вищій школі тощо.

Апробація результатів дослідження. Основні положення дисертації та результати дослідження викладено у наукових доповідях, виголошених на наукових конференціях “Українська термінологія і сучасність” (К., 2001, 2003, 2005, 2007 рр.); на Міжнародній лінгвістичній конференції на честь 80-річного ювілею проф. І.К.Кучеренка і проф. Н.І.Тоцької та на конференції “Мовні і концептуальні картини світу” Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка (обидві – 2004 р.); на науковій конференції на пошану проф. Є.С.Регушевського (Сімферополь, 2004 р.); на Міжнародній науковій конференції “Василь Сімович – особистість, науковець, громадянин” (Чернівці, 2005 р.); на Міжнародній науковій конференції “Национально-культурный компонент в тексте и языке” (Мінськ, 2005 р.); на науковій конференції “Агатангел Кримський у контексті української та світової культури” (Луцьк, 2005 р.); на науковій конференції Національного університету “Києво-Могилянська академія” (2006 р.); на науковій конференції “Лінгвалізація світу: теоретичний і методичний аспект” (Черкаси, 2006 р.). Окремі розділи обговорено на засіданнях кафедри української мови і літератури Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана та на спільному засіданні цієї кафедри і відділів наукової термінології, граматики та фонетики Інституту української мови НАН України.

Публікації. Основний зміст роботи викладено у 12 одноосібних публікаціях у фахових виданнях, затверджених ВАК України.

Структура й обсяг дисертації. Дослідження складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку джерел фактичного матеріалу (90 позицій), списку використаної наукової літератури (299 позицій), покажчика морфологічних термінів (905 позицій).

Повний обсяг дисертації 242 сторінки, з них основного тексту – 196 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У вступі обґрунтовано актуальність теми, сформульовано мету, завдання, об’єкт, предмет і методи дослідження, визначено джерельну базу, наукову новизну роботи, окреслено її теоретичне і практичне значення, представлено форми апробації одержаних результатів.

Перший розділ “Морфологічні терміни як об’єкт дослідження, систематизації та кодифікації в українському мовознавстві” складається з трьох підрозділів, у яких з’ясовано загальнотеоретичні питання становлення морфологічної термінопідсистеми у такій послідовності: морфологічні терміни як складник граматичної термінології, першоджерела формування морфологічної термінопідсистеми та основні етапи випрацювання, становлення та кодифікації термінів у досліджуваній період.

Зосереджено увагу на тому, що кожна окрема галузь науки має свій об’єкт дослідження, свою проблематику вивчення, вироблену, апробовану й закріплену науковою практикою систему понять і термінів для їхнього позначення, а також

надійні та перспективні методи наукового дослідження.

Сучасне мовознавство становить внутрішньо диференційовану систему окремих галузей знань про мову, у якій виділяють кілька мовних рівнів, кожен із яких має свій тип одиниць, свою сферу поширення і своє функціональне призначення. У системі сучасної української літературної мови морфологічний рівень (морфологія) найтісніше пов'язаний із словотвірним і синтаксичним рівнями і разом із ними формує граматичну структуру мови. Як складник граматики морфологія оперує системою властивих їй наукових понять, позначуваних відповідними термінами, що у своїй сукупності становлять морфологічну термінопідсистему.

Граматична думка, об'єктом якої є структура мови як окремого феномена, виникає передусім у зв'язку з потребами нормалізації літературної мови. Ці потреби глибоко усвідомлювали граматики в усі періоди функціонування мови.

Як розділ описової граматики морфологія почала формуватися ще в надрах античної науки про мову, у якій сформульовано сутність основних її понять і випрацювано терміни для їхнього позначення.

Давню традицію осмислення наукових понять морфології й позначення їх відповідними термінами в українському мовознавстві вчені справедливо пов'язують з іменами авторів слов'янських граматик XVI-XVII ст. – Л.Зизанія, М.Смотрицького, І.Ужевича. У їхніх працях уперше в україністиці викладено теорію морфології та сформульовано сутність основних її наукових понять. Крім того, у цих працях морфологічна термінологія вже була представлена як органічна частина граматичної термінології, як те підґрунтя, що разом із синтаксичною термінологією сприяло засвоєнню граматичних знань, визначало основні тенденції в подальшому розвитку граматичного ладу української мови. Спираючись на дефініції граматичних понять і категорій, що їх містили граматики класичних мов, які вважалися зразком упорядкованості й розвиненості термінологічних найменувань, староукраїнські граматики виходили за межі загальноприйнятих класичних схем, унаслідок чого їхні праці набували оригінального характеру. Закріпивши на слов'янському мовному ґрунті вироблену ще в античних граматиках термінологію, давньоукраїнські граматики творчо використали її та створили велику кількість нових термінів, зважаючи на особливості рідної їм мови. В ілюстраціях до викладених теоретичних положень наводилися приклади, що засвідчують українське народнорозмовне мовлення. Взаємодія церковнослов'янської та живомовної народної стихій у термінотворенні була міцною основою, на якій пізніше формувалася питома українська термінологія. Термінологічна діяльність староукраїнських граматиків позитивно вплинула, зокрема, на формування граматичного вчення про частини мови, властиві їм граматичні (морфологічні) категорії та форми у наступні періоди розвитку граматичної думки.

Випрацювання української морфологічної термінології на живомовній національній основі припадає на середину – другу половину XIX ст. Національне іноді стихійно, але більшою мірою цілеспрямовано вироблялося в західноукраїнських граматиках Т.Глинського, І.Могильницького, М.Лучкая,

М.Осадци, П.Дячана, О.Партицького, О.Огоновського, С.Смаль-Стоцького і Т.Гартнера та ін. Активно долучилися до випрацювання наукової термінології граматисти початку ХХ ст. і в Східній Україні, коли було знято заборону українського друкованого слова і суттєво розширено сфери функціонування української мови, особливо в добу “українізації” (20-ті роки).

У випрацюванні, становленні та кодифікації української морфологічної термінології ХХ – початку ХХІ ст. виокремлено такі основні етапи:

1) початок ХХ ст. – 20-ті роки – період, що продовжував загальні традиції національного термінотворення 2-ої половини – кінця ХІХ ст.;

2) 30-ті – початок 50-их років – період, пов’язаний із репресивними заходами щодо діяльності українських мовознавців, поступове припинення термінологічної діяльності в наукових осередках України, тенденційний етап зростання питоми української термінології;

3) кінець 50-их – початок 60-х років – відновлення термінологічної діяльності в наукових осередках України. У цей період граматичні терміни (а в їхньому складі і морфологічні) стають об’єктом систематизованого опису і наукового дослідження;

4) 60-ті - 70-ті роки – період, позначений зосередженням уваги мовознавців на важливих теоретичних проблемах граматики, на системному описі граматичної (а отже, і морфологічної) структури мови;

5) 80-ті роки – для цього етапу характерне суттєве розширення поняттєвого змісту морфологічної термінології за рахунок появи нових напрямків у лінгвістиці та залучення до поняттєвого апарату термінів, запозичених із зарубіжної лінгвістики;

6) 90-ті роки ХХ ст. – початок ХХІ ст. – етап національного відродження та функціонування української мови як державної у всіх сферах суспільного життя країни; відновлення національної ідентичності окремих морфологічних термінів, подальша розбудова понять морфологічної системи і відповідної термінології.

Початок ХХ ст. в історії української літературної мови характеризується активізацією збагачення її словника спеціальною термінологічною лексикою, у тому числі й граматичною термінологією, засвідченою в науковій та науково-навчальній літературі. Українські граматисти надавали особливої ваги стабільності й єдності граматичної термінології, гостро відчували потребу зближення тогочасних наукових і шкільних граматик. Тому, створюючи елементарні з сучасного погляду морфологічні терміни на живомовній українській основі, вони ставили перед собою й кодифікаційні завдання щодо вживаної в їхніх працях термінології, розробляючи й удосконалюючи її, що мало полегшити навчальний процес.

Усвідомлюючи важливість термінологічної діяльності, І.Огієнко сформулював основні правила творення українських термінів, сутність яких зводилася до того, щоб кожен термін було випрацювано із живомовних коренів, щоб своєю будовою він відповідав закономірностям фонетичної й граматичної будови української мови та подавав одне розуміння поняття і не викликав зайвих асоціацій. Цим вимогам значною мірою відповідали наукові і шкільні граматики

С.Смаль-Стоцького і Т.Гартнера, І.Огієнка, Є.Тимченка, А.Кримського, О.Курило, О.Синявського, М.Грунського, В.Сімовича та інших граматистів.

Помітний внесок у розбудову української граматичної (а отже, і морфологічної) термінології цього періоду зробили й автори шкільних граматики та граматики для самонавчання – П.Залозний, Г.Шерстюк, І.Нечуй-Левицький, М.Левицький, В.Мурський, О.Ізюмов та ін., які прагнули створити такі терміни, що, за висловленням І.Огієнка, мали відбивати “українську форму і зміст”.

Характерною особливістю термінотвірного процесу в цей час була свідомо відмова від традиційно використовуваних церковнослов'янських термінів, що стали нормативними в російській мові, і заміна їх українськими (*глагол* – *дієслово*, *часослово*, *слово часове*, *часівник*; *падеж* – *відмінок*, *одмінок*, *відміна*; *предлог* – *прийменник*, *приіменник*, *відносник*; *союз* – *сполучник*, *злучник*; *склоненіє* – *відмінювання*, *відміна* тощо).

Деякі терміни було утворено шляхом калькування церковнослов'янських термінів або надання їм українського звучання (*причастіє* – *причасник*, *наречіє* – *наріччя*, *имя прилагателное* – *ім'я приложене*, *мэстоименіє* – *мэстоіменник*; *падеж* – *падіж*, *спряженіє* – *спряжіння*).

Виразну групу становили і так звані “штучно вигадані слова”, авторські терміни-неологізми на зразок *именяк* (на позначення іменника і називного відмінка), *дієслов* (у формі чол. р.), *переємник* (для назви знахідного відмінка) та ін. Нерідко для позначення того самого поняття паралельно з одним новоствореним терміном граматисти початку ХХ ст. уживали й інші, ніби спеціально даючи користувачам можливість вибору, а це вело до варіантності, синонімії і навіть багатозначності й омонімії – явищ не бажаних у термінології. Наприклад, на позначення частини мови іменник у граматиках початку ХХ ст. вживали такі терміни: *суцник*, *предметовник*, *ймення предметне*, *ім'я суцце*, *речівник*, *ймення річеве*, *ймення предметне*, *ім'я самостійне*, *именяк*; на позначення *вигука* – *викрик*, *оклик*, *виклик*, *межиметіє*, *междометіє*, *межислівце* тощо. Значним недоліком авторського творення термінів було й те, що нерідко одним терміном позначали різні поняття (явища багатозначності й омонімії). Наприклад, термін *спосіб* уживали і щодо власне-дієслівної морфологічної категорії і щодо інфінітива – *неозначений спосіб*; термін *родь глагола* теж має двозначний характер (на позначення категорії стану і невластивості дієслівної категорії роду); однаковий зміст вкладали в поняття, позначувані термінами *відмінювання*, *дієвідмінювання* і *відміна* тощо.

Творення морфологічних термінів у цей період відбувалося здебільшого за рахунок внутрішніх ресурсів української мови, а саме: наданням загальноновживаним словам термінологічних значень, творенням від них похідних терміноодиниць за допомогою питомо українських словотворчих афіксів, основоскладанням, словоскладанням тощо.

У граматичних працях початку ХХ ст. зафіксовано українські назви майже всіх виокремлюваних у традиційному мовознавстві частин мови і більшості граматичних категорій і форм, які з незначними фонетико-графічними, орфоепічними і правописними змінами або й без змін набули кодифікованого

характеру в сучасній лінгвістичній термінології (*и́жменникъ, прикме́тник, заі́жменник, числівники́, дэ́сло́ва, прислівники́, приі́жменники, о́јднина, мно́јжина, відмі́жок, відмі́жна, час, спосо́бъ, стан* тощо).

Помітною є й орієнтація українських граматистів на досягнення зарубіжних лінгвістів. Їхнє бажання наблизити українську науку до європейського культурного й інтелектуального контексту відбилосся у використанні запозичених термінів-інтернаціоналізмів поряд із питомо українськими (*деклінація – відмінювання, стосування; кон’ютація – дієвідмінювання, дієзміна, часування; інфінітив – дієйменник, імена дієсловові, імена дэ́словни, неопредэленик, безоглядна форма часівника, неозначена форма дієслова; індикатив – дійсний спосіб; імператив – наказовий, приказовий, вольовий спосіб; номінатив – називний відмінок, називник*).

У 30-ті – 50-ті роки термінологічна діяльність, спрямована на розбудову національної термінології, послаблюється, а згодом і зовсім припиняється у зв’язку з репресивними заходами радянського уряду щодо діяльності українських учених-мовознавців, обмеженням сфер функціонування української мови та орієнтацією на російську термінологію як взірцеву. З ужитку вилучено праці репресованих мовознавців, серед яких і численні підручники та посібники з української мови для середньої та вищої школи. Не могли бути плідними для науки і роки війни та післявоєнний період. Але і в цих умовах науковці не припиняли роботи. На кінець 40-их років видано підручник для вищої школи “Курс сучасної української літературної мови” Б.М.Кулика (1948 р.), у якому у розділі “Морфологія” використано переважно терміни для позначення елементарних понять морфології, система яких була унормованою. Важливою подією стало видання “Курсу сучасної української літературної мови” за редакцією Л.А.Булаховського (1951 р.). У найбільшому розділі “Морфологія” (автор В.С.Ільїн) ґрунтовно описано систему частин мови, граматичних категорій, систему відмінювання і дієвідмінювання. І хоч нових морфологічних термінів у цій праці не було створено, у ній зафіксовано всі ті терміни, якими оперувала тогочасна мовознавча наука і які набули в ній кодифікованого характеру.

На кінець 50-их– початок 60-их років (це був період так званої “відлиги”) термінологічна діяльність науковців знову пожвавлюється, створюються наукові центри з термінології, морфологічні терміни у складі граматичних стають об’єктом систематизованого опису і комплексного наукового дослідження. Помітно зростає кількість загальнограматичних термінів (у тому числі й для позначення понять морфології), більшість із яких є інтернаціоналізмами. У 1957р. виходить друком перший в україністиці “Словник лінгвістичних термінів” Є.В.Кротевича та Н.С.Родзевич.

Наступні етапи у розбудові української морфологічної термінології (60-ті –70-ті і особливо 80-ті роки) засвідчують значні досягнення українських мовознавців, основними напрямками діяльності яких стають проблеми всебічного опису граматичної категоризації української мови не лише у формально-граматичному, а й у функціонально-семантичному, когнітивному та комунікативному аспектах. Цей період характеризується істотним внеском

українських мовознавців у розбудову теорії граматики, увагою до системного опису мовних категорій. Виразною в цей період стає переорієнтація лінгвістичних досліджень від виявлення та класифікації мовних явищ до з'ясування причин зумовленості й закономірностей їхнього функціонування та еволюційних змін у мові. Виходять друком академічна граMATика “Сучасна українська літературна мова. Морфологія” за редакцією І.К.Білодіда (1969 р.), монографічні дослідження, присвячені всебічному описові окремих частин мови, поновлюється видання науково-теоретичного журналу “Мовознавство” (з 1967р.), на сторінках якого чільне місце посідають студії, присвячені ґрунтовному вивченню основних понять морфології, її одиниць і категорій. Резонансними не лише в українському, а й у всьому слов'янському мовознавстві, за оцінкою фахівців, стали новаторські дослідження з граматики І.Р.Вихованця, у яких переглянуто сутність багатьох понять морфології та її одиниць і введено до наукового обігу велику кількість нових морфологічних термінів.

90-ті роки позначені творчими пошуками науковців у галузі функціональної морфології, функціонального синтаксису та категорійної граматики української мови. Узагальнивши найвагоміші здобутки вітчизняного й світового мовознавства, українські граматики (І.Р.Вихованець, К.Г.Городенська, А.П.Загнітко та ін.) запропонували своє власне бачення і суто авторське тлумачення багатьох лінгвістичних проблем граматики української мови, розширили коло наукових понять і термінів для їхнього позначення.

Урахування українськими мовознавцями здобутків зарубіжних дослідників стимулювало нові підходи до вивчення граMATичної будови української мови, переосмислення змісту багатьох понять морфології та функціонального призначення її одиниць у системі мови. Розширення поняттєвого змісту морфологічних одиниць, категорій і форм внесло досить суттєві зміни в систему їхнього термінологічного вираження.

Помітним є поєднання в термінології свого, національного, і запозиченого у тій пропорції, яка дає змогу вітчизняній науці, зберігаючи національну основу, виходити на міжнародний рівень. Активно використовуваними є, зокрема, терміноодиниці: *аспектуальність, валентність, грамема, номіналізація, субстантив і субстантивація, адвербіатив і адвербіалізація, вербойд, інтер'єктивізація, ітератив, імператив, компаратив, суперлатив, парадигма, конверсія, транспозиція* тощо.

Наявність іншомовних запозичень у термінології є закономірним явищем. Поява нових понять у зарубіжній науці завжди випереджає лінгвістичні можливості мови-реципієнта. Зрозуміло, що процес запозичення термінів відбувається разом із запозиченням наукових понять, що є свідченням розвитку певної терміносистеми. Однак у складі запозичень нерідко, окрім тих, які сприяють інтелектуалізації наукової мови, засвідчено і такі, використання яких ускладнює розуміння фахового тексту, порушує гармонію власномовного звучання та граMATичних форм української мови. Запозичення термінів є виправданим, якщо в науці ще немає своєї назви для позначення певного поняття або коли виникає потреба розширення змісту вже відомого у мові власне українського терміна.

У 90-ті роки ХХ ст. та на початку ХХІ ст. виразною стає тенденція до відновлення національної ідентичності термінів, зокрема й деяких морфологічних (наприклад, *дієйменник* замість *інфінітив*), надання графемного статусу *двоїні* в категорії числа та *давноминулого часу* в категорії часу тощо. У традиційному мовознавстві запропоновано десятикомпонентну систему частин мови доповнити ще двома частинами мови, на позначення яких запропоновано терміни: *предикатив* (Ю.О.Карпенко), або *станівник*, та *модальник* (В.О.Горпинич). Є спроби перегляду термінологічних найменувань окремих частин мови (*предметник* замість *іменник*, *обставинник* замість *прислівник*), а також деяких відмінків у дослідженнях І.Р.Вихованця. Зокрема, запропоновано такі однослівні терміни на позначення системи відмінків: *суб'єктник* (називний), *похідник* (родовий), *адресатник* (давальний), *об'єктник* (знахідний), *знаряддєвик* (орудний), *місцевик* (місцевий) та *кличник* (кличний).

Другий розділ дисертації “**Становлення термінологічних найменувань понять морфології**” присвячено простеженню динаміки становлення й кодифікованого закріплення в науковій практиці термінів, що вироблялися в граматичній літературі для позначення загальнограматичних понять у сфері морфології, термінів на позначення частин мови і властивих їм морфологічних категорій і форм, термінів у системі службових слів, вигуків і звуконаслідувальних слів, а також простеженню шляхів частиномовної транспозиції.

Цей розділ відповідно структурований шістьма підрозділами, у межах кожного з яких розглянуто також питання виявлених системних зв'язків між терміноодинацями (полісемію, синонімію, антонімію, омонімію) та встановлено співвідношення питомих українських і запозичених терміноодинаць у структурі морфологічної термінопідсистеми, а також запропоновано прогностичні рекомендації щодо відновлення національної ідентичності деяких втрачених термінів та закріплення в термінологічній системі сучасних термінів-новотворів.

Належну увагу приділено з'ясуванню сутності окремих загальнограматичних понять, що мають дискусійний характер у науковій літературі (*морфологічна одиниця* і *формомодель*, *морфема* і *слово*, *слово* і *частина мови*, *граматична категорія* і *морфологічна категорія*, *граматичне значення* і *граматична форма*, *словозміна* і *формотворення* тощо). Схарактеризовано особливості функціонування термінів для позначення цих понять у сфері граматики в цілому і в сфері морфології зокрема, уточнено їхню дефініцію за сучасними авторитетними науковими джерелами (словниками лінгвістичних термінів, енциклопедією “Українська мова” та академічною граматиною “Теоретична морфологія української мови” І.Р.Вихованця, К.Г.Городенської, яка є теоретичним підґрунтям дисертаційної праці).

Фундаментальним поняттям морфології вважають сформоване на основі виявлення змістових і формальних ознак загальнограматичне поняття *морфологічної одиниці*. Розрізняють два взаємопов'язані типи морфологічних одиниць: *морфему* як елементарну мінімальну морфологічну одиницю і *слово* як основну граматично членовану морфологічну одиницю-конструкцію, співвідносну з поняттям *частина мови*. У сфері граматики *слово* поєднує три граматичні рівні –

морфологічний, синтаксичний і словотвірний. Власне-морфологічними ознаками слова як морфологічної одиниці-конструкції є змінність/незмінність форми, первинність/вторинність (або непохідність/похідність, проста чи складна будова тощо). До основних одиниць морфології належать, отже, частини мови і властиві їм граматичні (морфологічні) категорії, а також їхні форми. У межах морфологічних категорій схарактеризовано їхній графемний склад, визначено і конкретизовано дефініцію термінів з урахуванням нових підходів до їхнього вивчення в структурі мови.

У структурі морфологічних термінів, вироблених із питомо українських коренів на початку ХХ ст., виявлено дві групи терміноодиниць: одні з них уживають лише в спеціалізованому термінологічному значенні (*іменник, прикметник, числівник, займенник, дієслово, відмінювання, дієвідмінювання, часування*), інші – це термінологізовані загальноновживані слова (*рід, число, особа, час, спосіб, вид, частка* тощо).

Як засвідчує аналізований матеріал, морфологічні терміни творилися різними властивими українській мові способами словотвору, однак на основі обмеженого арсеналу вузько спеціалізованих формантів (найчастіше префіксів, суфіксів та їхнього поєднання): *приіменник, прислівник, передминулий час*. Для назв частин мови і недієвідмінюваних дієслівних форм найуживанішим був суфікс *-ник* (*іменник, прикметник, дієприкметник, дієнарічник, дієприслівник*); для творення часових, особових та інших форм і категорій – суфікс *-ість* (*теперішність, минулиість, будучність, особовість/безособовість, означеність/неозначеність, перехідність/неперехідність, одиничність/множинність* тощо). Останні приклади засвідчують поширене і в сучасній термінологічній системі явище антонімії терміноодиниць. Наприклад: *повнозначні – неповнозначні частини мови, однина – множина, прямий – непрямий відмінок, особові – безособові дієслова, доконаний – недоконаний вид, перехідні – неперехідні дієслова, активний – пасивний стан, категорія персональності – імперсональності* тощо.

Терміни для позначення основних морфологічних одиниць – частин мови, їхніх значеннєвих і структурних розрядів, морфологічних категорій і форм, властивих частинам мови, – умовно можна об'єднати в три угруповання: 1) терміни, апробовані практикою використання, що становлять набуток українських мовознавців минулого; 2) запозичені терміни з наукової літератури зарубіжних авторів; 3) авторське, або так зване “концепційне” угруповання, яке є найчисленнішим і “відіграє важливу роль у розвитку і поширенні продуктивних теоретичних ідей, виступаючи як знаряддя закріплення здобутого знання, так і знаряддя наукового відкриття” (І.Р.Вихованець).

Простежуючи, як формувалася система термінів для позначення понять морфології впродовж досліджуваного періоду, ми виявили, що на початку ХХ ст. ще досить тривкою була традиція використання термінів церковнослов'янського походження, зафіксованих у граматиках ХУІ-ХУІІ ст. Навіть створюючи питомо українські терміни, граматики нерідко подавали їх поряд із традиційними, церковнослов'янськими, щоправда, деяким надавали українського звучання (*нарэчiе і нарiччя, падеж і падiж, спряженiе і спряжiння, причастiе і причасник,*

мэстоименіє і мэстоимя, мэстойменник тощо).

Через неузгодженість між авторами граматики щодо дотримання єдиних критеріїв і принципів творення питома українських термінів помітна велика кількість лексичних, фонетико-графічних, орфоепічних варіантів, що ускладнювало і стримувало процес кодифікації термінів. Наприклад, уперше зафіксований у граматиці С.Смаль-Стоцького і Т.Гартнера термін *прикметник* уже досить часто використовували й інші граматики, однак Є.Тимченко поряд із ним подає термін-словосполучення *ймення прикметне*, а А.Кримський – *ім'я приложене, ймення прикметне і приложникъ*. На початковому етапі випрацювання морфологічних термінів спостерігаємо велику кількість варіантних назв для позначення частин мови, морфологічних категорій, їхнього грамемного складу. З одного боку, вони засвідчують цілеспрямовано-регулятивний процес термінотворення, а з іншого, служать подальшій кодифікації морфологічних терміноодиниць.

У процесі випрацювання морфологічної термінології важливим чинником унормування термінів є дотримання єдиних принципів і критеріїв їхнього творення. Концептуальною ознакою термінологічної норми (як і загальнолітературної) вважають її кодифікованість, тобто систематизоване закріплення термінів у наукових джерелах (граматиках, словниках, навчально-методичній літературі), що орієнтують мовців на дотримання єдиної можливої установленної мовної норми. Основними критеріями нормативності терміна є системність, поняттєва співвіднесеність, дефінітивність і відповідність фонетичним, акцентно-орфоепічним, лексичним, граматичним нормам національної мови. Додатковими критеріями нормативності є однозначність терміна у межах свого термінологічного поля, стилістична нейтральність, стислість і точність семантики.

На початку ХХ ст. вже було вироблено терміни для позначення всіх частин мови, які після опублікування проекту “Українського правопису” 1926 р. набули кодифікованого характеру в українській лінгвістичній термінології. Набули кодифікованого характеру й деякі інші вироблені в цей час терміни для позначення елементарних понять морфології – морфологічних категорій, їхніх граем і форм.

Із розвитком граматичних студій, орієнтацією на функціонально-категорійний підхід до аналізу морфологічних одиниць у сучасному українському мовознавстві традиційну схему розподілу слів за частинами мови було порушено. Зокрема, спростовано доцільність виокремлення у системі частин мови займенників, службових слів, вигуків і звуконаслідувальних слів, що не могло не позначитися і на їхньому новому термінологічному вираженні. Частину мови займенник у сучасних дослідженнях позначають терміном *займенникові слова* і розглядають у складі інших частин мови, з якими вони співвідносяться. Для їхнього позначення запроваджено відповідні терміни – *займенникові іменники, займенникові прикметники, займенникові числівники, займенникові прислівники*. Службові слова, до складу яких відносять і зв'язки, називають терміном *аналітичні синтаксичні морфемі*, або *слова-морфемі*, а вигуки, звуконаслідувальні слова та деякі розряди часток – *слова-речення*. Відомі були спроби виокремлення як самостійних частин

мови дієслівних докатегоріальних утворень – *дієприкметників* і *дієприслівників*. У сучасних дослідженнях їх позначають термінами *віддієслівні прикметники* (або *ад'єктивні слова*) та *віддієслівні прислівники*.

У новітніх дослідженнях з морфології у складі морфологічних категорій виокремлено *власне-морфологічні категорії* (або *категорії першого рангу*) та *невласне-морфологічні категорії* (або *категорії другого рангу*), які, хоч і мають ознаки морфологічної категорії завдяки відносній регулярності вияву, однак обслуговують словотвірний і синтаксичний рівні граматики. Власне-морфологічними категоріями є категорії роду, числа, відмінка в іменних частинах мови, часу, способу, виду в дієсловах. Категорія відмінка має стосунок і до синтаксису, тому її кваліфіковано як *морфолого-синтаксичну категорію*. Категорія ступенів порівняння прикметників і прислівників, дієслівні категорії стану і перехідності/неперехідності мають стосунок, крім морфологічного рівня, до словотвірного і синтаксичного рівнів, тому їх кваліфіковано як *морфолого-словотвірно-синтаксичні категорії*.

До наукового обігу введено значну кількість нових понять – поняття *центральності*, *напівцентральноності*, *периферійності* та *напівпериферійності* частин мови, морфологічних категорій і грамам у їхньому складі; поняття *власне-морфологічних категорій* та міжрівневих категорій (*морфолого-синтаксичні*, *морфолого-словотвірні*, *морфолого-словотвірно-синтаксичні категорії*). Систему дієслівних категорій розширено новими поняттями – категоріями *аспектуальності родів дії* (РД), або *родів дієслівної дії* (РДД), *категорією валентності* та її типів, позначуваних термінами *активна* і *пасивна валентність* тощо.

За нашим спостереженням, найпомітніші зміни відбулися в поняттєвому і термінологічному вираженні морфологічних одиниць у системі дієслова. Значно розширено поняттєвий зміст дієслівних морфологічних категорій і форм, переосмислено їхній статус, конкретизовано й уточнено дефіцієні термінів, створено нові терміни, які суттєво збагачують морфологічну термінопідсистему сучасної української літературної мови.

Результати дослідження узагальнено у **висновках**.

Морфологічна термінопідсистема є не лише однією з найдавніших, а й достатньо показовою щодо вияву динаміки її становлення, розвитку й кодифікації; вона є досить рухливою і відкритою щодо кількісного складу, якісних змін та апробації нових лінгвістичних ідей.

У своєму становленні та кодифікованому закріпленні в структурі сучасної української літературної мови морфологічна термінологія пройшла кілька етапів відповідно до основних етапів розвитку граматичної думки в Україні.

Першоджерелами становлення сучасної системи морфологічних термінів є давні слов'янські граматики XVI-XVII ст., у яких уперше в україністиці викладено теорію морфології та випрацьовано терміни для позначення основних її понять, які впродовж тривалого періоду використовували українські мовознавці.

Творення питомо українських термінів з урахуванням семантико-структурних і граматичних особливостей української мови припадає на другу половину XIX –

початок ХХ ст. спочатку в західноукраїнських землях, а після зняття заборони українського друкованого слова і в Східній Україні. Особливо активним цей процес був у добу “українізації” (20-ті роки), коли українська мова розширила сфери свого функціонування, а термінологічна діяльність набула державної ваги. Саме в цей час було створено велику кількість шкільних і наукових граматик та словників, у яких кожен автор виробляв терміни на свій розсуд, відповідно до власних уподобань, у зв’язку з чим вироблену термінологію характеризують неусталеність структури термінів, невпорядкованість, зумовлені наявністю лексичних, фонетико-графічних, орфоепічних, правописних варіантів, що ускладнювало процес кодифікації морфологічної термінопідсистеми. Характерним для цього періоду було явище пуризму, яке розглядали як прогресивну тенденцію в термінотворенні, адже лише орієнтація на власні мовні ресурси забезпечила створення національної термінології.

На становленні української морфологічної термінології позначилися не лише інтралінгвальні, а й екстралінгвальні чинники. У період 30-их – початку 50-их років ХХ ст. термінологічна діяльність в Україні, спрямована на розбудову національної термінології, послаблюється, а згодом і зовсім припиняється у зв’язку з репресивними заходами щодо діяльності українських мовознавців, обмеженням сфер функціонування української мови та орієнтацією на російську термінологію як взірцеву. І лише на кінець 50-их – початок 60-их років (це був період так званої “відлиги”) поживається термінологічна діяльність в Україні. Морфологічні терміни стають об’єктом систематизованого опису і комплексного наукового дослідження.

Наступні етапи у випрацюванні морфологічних термінів засвідчують якісно новий ступінь розвитку української мовознавчої науки. Основними напрямками дослідження стають проблеми частиномовної класифікації слів та властивих їм категорій і форм, усебічний опис граматичної категоризації української мови не лише у формально-граматичному, а й у функціонально-семантичному, когнітивному та комунікативному аспектах. Із появою нових наукових напрямків, шкіл і концепцій відбувається перегляд сутності багатьох понять морфології, розширюється її поняттєвий зміст, що вносить помітні корективи і в процес термінотворення.

Хоч природа терміна (одне поняття – один термін) не сприяє розвитку лексико-семантичних процесів усередині певної термінопідсистеми, аналізований матеріал дав змогу виявити системні відношення синонімії, антонімії морфологічних одиниць, усталених у морфологічній термінопідсистемі. Різне розуміння сутності понять спричинює появу багатозначності та омонімії термінів – явища, не бажаного в термінології.

Помітним є намагання вчених-мовознавців доцільно поєднувати національне і запозичене в термінології у тій пропорції, яка за збереження національної основи дає змогу українській науці виходити на світовий рівень.

Порівнюючи тенденції випрацювання, становлення й кодифікації морфологічних термінів на початку ХХ ст. та в його кінці (90-ті роки) і на початку ХХІ ст., ми дійшли висновку, що із бурхливими розвитком вітчизняної мовознавчої

науки й окремих її галузей, що мають стосунок до лексичної системи (і термінології) та граматичної будови мови (морфології), сучасна морфологічна терміносистема суттєво поповнила свій склад новими поняттями й відповідними терміноодинацями. Останнім часом виразною стає тенденція до відновлення національної ідентичності термінів і заміни деяких усталених у лінгвістиці термінів новими. Доцільність таких змін мотивовано чіткою, переконливою аргументацією, прозорістю термінологічного дефінування та зрозумілістю, що накреслює перспективу впровадження втрачених термінів і термінів-новотворів у наукову практику.

Основні положення дисертації викладено в таких публікаціях:

1. Ярошевич І.А. Про полісемію термінолексми *слово* в українській мові XI-XVII ст. // Українська термінологія і сучасність: Зб. наук. праць. – К., 2001.– Вип. IV. – С. 296-298.
2. Ярошевич І.А. Основні етапи формування і розвитку граматичної термінології XX- початку XXI ст. // Українська термінологія і сучасність: Зб. наук. праць. – К., 2003. – Вип. V.– С. 92-94.
3. Ярошевич І.А. Терміни *граматичне значення, граматична форма, граматична категорія* в науковому доробку І.К.Кучеренка // Українське мовознавство. Наук. зб. – К., 2004. – Вип. 29-30. – С. 158-160.
4. Ярошевич І.А. Українська морфологічна термінологія XX- початку XXI ст.: терміни на позначення частин мови // Культура народів Причорномор'я. Научн. журнал. – Симферополь, 2004. – № 53. – С. 53-57.
5. Ярошевич І.А. Терміни на позначення власне-дієслівних морфологічних категорій у сучасній українській мові // Міжнародна наук. конф., присвячена 200-річчю від дня народження М.О. Максимовича. Мовні і концептуальні картини світу. Зб. наук. праць КНУ ім. Т.Шевченка. – К., 2004. – Вип.14, кн.2. – С. 285-289.
6. Ярошевич І.А. Наукові підходи до формування морфологічної термінології (на матеріалі українських граматик початку XX ст.) // Українська термінологія і сучасність: Зб. наук. праць. – К., 2005. – Вип. VI. – С. 352-356.
7. Ярошевич І.А. Морфологічні терміни в українських граматиках початку XX ст. // Науковий вісник Чернівецького університету. Слов'янська філологія. Зб. наук. праць. – Чернівці: “Рута”, 2006. – Вип. 276-277. – С. 453-456.
8. Ярошевич І.А. Динамические процессы в морфологической терминологии современного украинского литературного языка // Национально-культурный компонент в тексте и языке. Материалы III Междунар. научн. конф. – Минск, 2005. – Ч.2. – С. 227-229.
9. Ярошевич І.А. Термінологічна діяльність А.Кримського (до питання вироблення системи морфологічних термінів) // Волинь філологічна: Текст і контекст. Агатангел Кримський у контексті української та світової культури. – Луцьк: “Вежа”, 2006. – С. 101-107.
10. Ярошевич І.А. Терміни у системі українського дієслова // Наукові записки: Зб. наук. праць НаУКМА. – Т. 60. – К., 2006. – С. 72-78.

11. Ярошевич І.А. Терміни на позначення понять міжрівневих граматичних категорій у системі українського дієслова //Лінгвалізація світу: теоретичний та методичний аспекти: Зб. матер. Міжнар. наук. конф. 25-26 травня 2006р. – Черкаси: Брама-Україна, 2007. – С. 225-232.
12. Ярошевич І.А. Витоки сучасної української морфологічної термінології// Українська термінологія і сучасність: Зб. наук. праць. – К., 2007. – Вип.7.– С. 313-317.

АНОТАЦІЯ

Ярошевич І.А. Українська морфологічна термінологія ХХ – початку ХХІ ст. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук зі спеціальності 10.02.01 – українська мова. – Інститут української мови НАН України. – Київ, 2008.

Дисертація присвячена комплексному вивченню шляхів становлення й кодифікованого закріплення в науковій практиці української морфологічної термінології ХХ – початку ХХІ ст.

Виокремлено кілька етапів у випрацюванні, становленні й запровадженні в практику наукового використання морфологічних термінів відповідно до основних етапів розвитку граматичної думки в Україні.

Системний опис морфологічних термінів проведено із заглибленням в історію виникнення понять морфології та їхнього термінологічного вираження в граматичних працях українських мовознавців. До аналізу залучено давні слов'янські граматики ХVI-ХVII ст., у яких уперше в україністиці викладено теорію морфології й запроваджено терміни для позначення основних її понять; зосереджено увагу й на граматичних працях ХІХ ст., в яких започатковано вироблення питомих українських морфологічних термінів на живомовній основі.

Простежено семантичні процеси, що супроводжують розвиток досліджуваної термінопідсистеми (варіантність, синонімію, антонімію, багатозначність, омонімію).

Виявлено взаємодію питомих українських і запозичених термінів-інтернаціоналізмів у системі морфологічних термінів української мови.

Запропоновано прогностичні альтернативні рекомендації щодо доцільності відновлення національної ідентичності окремих термінів та використання нових термінологічних найменувань замість деяких традиційно вживаних терміноодиниць.

Ключові слова: *морфологія, морфологічний термін, морфологічна термінологія, морфологічна одиниця, частини мови, граматична (морфологічна) категорія, граматичне значення, граматична форма.*

АННОТАЦИЯ

Ярошевич И.А. Украинская морфологическая терминология ХХ –

начала XXI в. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.01 – украинский язык. – Институт украинского языка НАН Украины. – Киев, 2008.

Диссертация посвящена комплексному исследованию путей формирования и кодифицированного закрепления в научной практике украинской морфологической терминологии XX – начала XXI в.

Системное описание морфологических терминов проведено с учетом истории возникновения основных понятий морфологии и их терминологического выражения в грамматических трудах украинских языковедов. Поэтому к анализу привлечены древние славянские грамматики XVI-XVII вв., рассматриваемые в контексте украинского языкознания, в которых впервые в украинистике была изложена теория морфологии и зафиксированы термины для обозначения основных ее понятий. В диссертации сосредоточено внимание и на грамматических трудах XIX в., в которых было положено начало становлению морфологических терминов на исконно украинской языковой почве с учетом особенностей семантики, словообразовательной и грамматической структуры украинского языка.

Анализ формирования системы морфологических терминов позволил установить, что морфологическая терминология является не только одной из древнейших терминологических систем, но и достаточно показательной в плане определения динамики ее становления и развития. В то же время она подвижна и открыта для пополнения своего количественного состава, качественных изменений и апробации новых лингвистических идей.

В разработке и внедрении в практику научного использования морфологической терминологии XX – начала XXI в. условно выделено несколько этапов в соответствии с основными этапами развития отечественной лингвистической науки и такой важнейшей ее отрасли, как морфология.

От первой фиксации понятия, обозначаемого соответствующим термином, его осмысления с точки зрения ретроспективы и перспективы до внедрения в практику использования, закреплённую в авторитетных научных источниках, – такой подход к описанию системы морфологических терминов использован в диссертационном исследовании.

Анализ исследуемой терминологии позволяет сделать вывод о том, что в начале XX в. украинские грамматисты целенаправленно избегали использования традиционных церковнославянских терминов и стремились выработать такие термины, которые бы отвечали особенностям украинского языка. Процесс этот был очень трудоемким и не всегда положительным. Многие термины так и остались авторскими неологизмами. И тем не менее уже в этот период были выработаны термины для обозначения всех частей речи и отдельных морфологических категорий, которые позже стали нормативными в украинской лингвистической терминологии. Определена роль интралингвистических и экстралингвистических факторов, влияющих на формирование морфологической терминологии.

Проанализированы семантические отношения между терминологическими

наблюдаемые в становлении и развитии исследуемой терминологии (вариантность, синонимия, антонимия, полисемия, омонимия), которые усложняли терминологический процесс, препятствовали кодификации терминов.

Определено соотношение и взаимодействие исконно украинских терминов и заимствованных терминов-интернационализмов, рациональное использование которых при сохранении национальной основы дает возможность отечественной лингвистической науке выходить на международный уровень.

Отмечено, что учет достижений мировой науки стимулировал новые научные подходы украинских ученых к изучению грамматического строя языка, переосмысление содержания понятий морфологии, определение нового статуса морфологических единиц, что закономерно отразилось и на их терминологическом выражении. Расширение понятийного содержания морфологических единиц способствовало расширению и морфологического терминологического аппарата.

В работе предложены прогностические альтернативные рекомендации относительно целесообразности восстановления национальной идентичности отдельных терминов, утраченных в современной терминологии, и введения некоторых новых терминологических наименований взамен традиционно используемых терминологических лексем.

Ключевые слова: *морфология, морфологический термин, морфологическая единица, части речи, грамматическая (морфологическая) категория, грамматическое значение, грамматическая форма.*

ANNOTATION

Yaroshevych I. A. Ukrainian Morphological Terminology (the XX th century – the beginning of the XXI st century). – Manuscript.

Thesis for a Candidate Degree in Philology in Speciality 10.02.01 – the Ukrainian Language. – The Institute of the Ukrainian Language, National Academy of Sciences of Ukraine. – Kyiv, 2008.

The dissertation focuses upon the complex study of the ways to work out and codify Ukrainian morphological terminology (XX – XXI centuries) in linguistics.

Systematic description of the material under investigation takes into consideration Slavonic grammar books (XVI – XVII centuries) and grammar studies held in the XIX th century. The former are treated in the context of Ukrainian linguistics and present initial morphology theory with its basic terms.

The approach used in the thesis examines the linguistic material from its first record, its further interpretation in retrospective and perspective aspects up to its regular usage fixed in powerful scientific sources.

On the basis of the analyzed data it is concluded that at the beginning of the XX th century Ukrainian linguists deliberately avoided using traditional Church Slavonic terms and introduced new ones, many of which remained author's neologisms. However, at this period terms defining all the parts of speech, some morphology categories were worked out and became a norm in Ukrainian linguistics.

The present research established correlation and interaction between borrowed international terms and genuine Ukrainian ones; analyzed semantic relations in the

terminology system (synonymy, antonymy, polysemy, homonymy). It is proved that world scientific achievements encouraged new approaches of Ukrainian linguists to study grammar structure, to revalue morphology notions, to define their new status which logically reflected on their terminology wording.

The dissertation suggests prospective alternative recommendations as for necessity to renew national identity of some terms which were out of use in modern terminology and to introduce new items instead of some traditional ones.

Key words: morphology, morphological term, morphological unit, parts of speech, grammatical (morphological) category, grammatical meaning, grammatical form.